

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Əlizadə Fatimə Vaqif qızı
İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ LÜGƏT ÜZRƏ İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ

İnsan həyatında oxunun əhəmiyyəti çox böyükdür. Oxunmuş hər bir kitab insanın mənəvi dünyasını zənginləşdirir, dünyagörüşünə təsir edir. İnsan ətraf aləmlə, insanların xarakteri ilə, tarixlə, coğrafiya ilə, ümumiyyətlə, bütün elm sahələri ilə tanış olur. Oxu insanda dostluq, yoldaşlıq, böyüyə, kiçiyə hörmət, vətənə, insanlara məhəbbət və s. kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Ancaq kitab oxumazdan əvvəl də, dünyaya gəldiyi ilk günlərdən hər bir insanda nitq inkişaf edir. Nitq inkişafının təməli ailədə körpənin başı üstündə oxunan laylalardan, nazlama və oxumalardan qoyulur. Elə ki uşaq ətrafda gördükləri haqqında «bu nədir?» sualını verməyə başlayır və bu suallara müxtəlif cavablar alır, onun lüğət ehtiyatı zənginləşməyə başlayır. Ancaq verilən sualların cavabı ailənin səviyyəsindən, mühitdən asılı olaraq müxtəlif olur. Buna görə də hər bir uşaq birinci sifə məktəbli kimi gələrkən onun özünəməxsus fərdi nitqi olur. Nitqin zənginliyi də, təmizliyi də yuxarıda qeyd olunduğu kimi şagirdin məktəbə gələndə qədər böyüdüyü mühitdən asılıdır. Nitqdə təbiilik, düzgünlük, məntiqilik, təmizlik, müvəssərlik, məqsədyönlülük, zənginlik, aydınlıq, sadəlik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, çılğınlıq, obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıq, gözəllik, incəlik, ardıcılıq, nəzakətlik kimi normalar gözənilməlidir.

Professor Yəhya Kərimov müəllimin şagirdlərin öz nitqinə və başqalarının nitqinə şüurlu yanaşmalarına nail olmasının vacibliyini qeyd edir.

Məlumdur ki, şagirdlər I sifə gəldikləri zaman onların nitqi qeyri-fəal, passiv olur. Onların lüğət tərkibi zəngin olmur, nitqləri leksik və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmur. Şagird fikrini düzgün ifadə edə bilmir. Onda fikrini izah etmək üçün lazımi nitq ehtiyatı olmur. Buna görə də müəllim hər bir şagirdin fərdi nitqini öyrənib, onların nitqinin inkişafı üzərində sistemli iş aparmalıdır.

Şagirdlərin nitqi üzərində, əsasən, aşağıdakı işlər aparılır: 1) Nitqin məzmunu üzərində iş; 2) Nitqin məntiqiyyəti üzərində iş; 3) Nitqin aydınlığı və anlaşılıqlığı üzərində iş; 4) Nitqin dəqiqliyi üzərində iş; 5) Nitqin ifadəliliyi üzərində iş; 6) Nitqin düzgünlüyü üzərində iş; 7) Nitqin təmizliyi üzərində iş.

Lakin nitq inkişafı üzərində aparılan işlər qarşılıqlı, sistemli şəkildə olmalıdır və bütün bu işləri aparan zaman müəllim şagirdin lüğət ehtiyatının da zənginləşdirilməsinə çalışmalıdır. Çünki lüğət üzərində iş nitq inkişafının ayrılmaz və ən əsas hissəsidir.

Lüğət ehtiyatı dedikdə şagirdin fəal və qeyri-fəal nitqinə daxil olan bütün sözlər toplusu nəzərdə tutulur. Lüğət ehtiyatı zəngin olan şagird fikrini daha dəqiq, daha rəhbərli sözləyə, çatdırma bilər. Şagirdin lüğət ehtiyatındakı sözlərin müəyyən hissəsi yuxarıda qeyd olunduğu kimi artıq məktəbə gələndə qədər toplanmış, formalaşmış olur. Yerdə qalan hissə isə tədricən, məktəbdə, xüsusilə də oxu dərslərində toplanır, formalaşır və sistemə salınır.

Şagird işlətdiyi hər bir sözün dəqiq mənasını bilməlidir. Onun nitqində işlətdiyi söz təfəkküründə aydın surətdə canlanmalıdır. Yəni təfəkkürdən kənarında, sözü tam mənası ilə dərk etmədən işlədən şagird bu sözün yalnız formasını bilir. Sözün məzmunu onun üçün anlaşılmaz olur. Belə sözlər istər-istəməz şagirdin qeyri-fəal lüğətinə daxil olur. Şagird əgər həmin sözü öz nitqində (mənasını bilmədən) işlətmək istəsə də, nitqi rəhbərsiz və mənasız alınacaq. Buna görə də ilk gündən şagirdlərin lüğəti üzərində iş aparmaq vacibdir.

Şagirdlərin lüğəti üzərində iş əsasən aşağıdakı şəkildə təşkil olunur: 1) şagirdin lüğət ehtiyatının öyrənilməsi; 2) şagirdlərin lüğətinin zənginləşdirilməsi; 3) şagirdin lüğətinin fəallaşdırılması; 4) şagirdin lüğətinin təmizliyinin qorunması.

Səlim Cəfərov qeyd edir: Dildə olan sözlərin hamısı birlikdə onun lüğət tərkibi adlanır. Azərbaycan dili bu baxımdan zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Lakin məlumdur ki, dildəki sözlər hamısı istifadə edilməsinə görə eyni səviyyədə deyil, yəni onların çox hissəsi aktiv, müəyyən hissəsi isə passiv sözlərdir.

Müəllim hər bir şagirdin lüğət fonduna ayrı-ayrılıqda bələd olur, lakin lüğəti fəallaşdırmaq, zənginləşdirmək üçün ümumi siniflə birlikdə iş aparır.

Məlumdur ki, eşitdiyi hər bir söz əvvəlcə uşağın beynində öz formasına görə təsəvvür olunur. Məzmun isə anlaşılmaz qalır. Yəni, o, sözü ancaq səslənməsinə, necə deyirlər, qabına görə yadında saxlaya bilər. Ancaq dərslər prosesində, müəllimin səyi nəticəsində şagirdin beyni tədricən inkişaf edir və o, bu sözləri həqiqi mənada anlamağa başlayır.

Müəllim çalışmalıdır ki, şagird sözü nəinki anlasın, həm də bu söz onun qarşısında bədii mənada açılsın. Bu zaman şagird əgər əvvəlcə sözün sadəcə forması ilə tanış idisə, tədricən həqiqi, tam mənası, yəni məzmunu ilə tanış olur. Bu zaman anlama, dərk etmə prosesi baş verir, hansı ki, onun nəticəsində şagird həm sözün tam mənasını bilir, həm də onu lazımi formada işlətmək bacarığı əldə edir. Əslində sözün şagirdin beynində həqiqi mənada təsəvvür edilməsi çətin və mürəkkəb prosesdir. Sözlər yuxarıda qeyd olunduğu kimi şagirdin beynində iki istiqamətdə formalaşır: 1) fəal; 2) qeyri-fəal. Qeyri-fəal lüğət adı altında şagirdin eşitdiyi, işlətdiyi (istifadə etdiyi) sözlər təsvir olunur. Fəal lüğətdə isə onun tam, düzgün mənasını başa düşdüyü və öz nitqində işlətdiyi bütün sözlər təsvir olunur.

Lüğət işinin linqvistik əsasları dedikdə, əsasən hər bir sözün leksik mənası, tammənəli, təkmənəli və ya çoxmənəli, sinonim, antonim, omonim və s. olmasına aid bilgiler nəzərdə tutulur. Yəni lüğət işi aparmağa çalışan hər bir müəllim leksikologiyaya dərindən bilməlidir. Bundan əlavə, müəllimin pedaqoji ustalığı da olmalıdır. Müəllim lüğət işini təşkil edərkən sinfin səviyyəsinə, mətnin məzmununa, məntdəki çətin mənəli sözlərin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif vasitə və priyomlardan, metodlardan istifadə etməlidir. Hər bir şagird tələffüz etdiyi sözün əsas cəhəti ilə mənə cəhətini aydın şəkildə əlaqələndirməlidir. Yəni hər bir söz şagirdin təfəkküründə aydın şəkildə canlanmazsa, o sözün mənasını dərk etməzsə bu söz onun fəal nitqinə daxil olmaz.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz elmi əsasları bilərək hər bir müəllim lüğət işini uğurla həyata keçirə bilər. Lakin bunun üçün lüğət işinin yuxarıda qeyd etdiyimiz vəzifələrinə əməl olunmalıdır.

Bu vəzifələrdən birincisi şagirdin lüğət ehtiyatının öyrənilməsidir. Müəllim sinifdəki hər bir şagirdin lüğət fondunun həcminə, təmizliyinə bələd olmalı, lakin işi ümumi sinifdə aparmalıdır.

Lüğətin zənginləşdirilməsi işi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

1) mənası çətin sözlər üzərində iş aparmaq; 2) obrazlı ifadələr üzərində iş aparmaq; 3) tematik söz qrupları üzərində iş aparmaq.

Bütün bu sözlər üzərində iş apararkən müəllim şagirdin lüğət ehtiyatını genişləndirir, onların lüğət fonduna yeni sözlər daxil olur. Həmişinin, bu prosesdə müəllim onların lüğətinin dəqiqləşdirilməsi üzərində də iş aparmalıdır. Şagirdin lüğətinin zənginləşməsi lüğət işinin bitməsi demək deyildir. Müəllim lüğət işinin digər vəzifələrindən biri olan lüğətin fəallaşması işinə də əməl etməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, öyrənilmiş bütün sözlər şagirdin fəal nitqinə daxil olsun. Bu məqsədlə müxtəlif çalışmalardan, tematik təkrarlardan istifadə etmək olar.

Şagirdlərin lüğəti üzərində aparılan əsas işlərdən biri də onların lüğətinin fəallaşdırılmasıdır. Şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşdirildikdən sonra növbəti iş qazanılmış söz ehtiyatını fəallaşdırmaqdan ibarətdir. Məlumdur ki, lüğət fondundakı sözlər tez-tez fəal lüğətdən qeyri-fəal lüğətə və yaxud əksinə keçə bilər. Buna səbəb isə şagirdin həmin sözlərə olan ehtiyacıdır. Əgər şagird nitqində hansısa bir sözə ehtiyac hiss etmərsə və ya fikrini həmin söz olmasa da izah edə bilirsə, o söz onun özündən asılı olmayaraq qeyri-fəal lüğətə keçir. Ancaq oxu dərslərində aparılan lüğət işi düzgün təşkil olunarsa, şagird yeni sözlər və ya əvvəlcədən ona tanış olan sözləri yeni mənada öyrənir və fəal nitqində onlardan daha çox istifadə etməyə başlayır.

Şagirdlərin şifahi lüğəti ilə yanaşı, onların yazılı lüğətini də fəallaşdırmaq vacibdir. İbtidai siniflərdə müəllim daim dil dərsləri ilə oxu dərsi arasında əlaqəni saxlamalıdır. Lüğətin fəallaşdırılması və yeni sözlərin lüğət fonduna daxil olunması məqsədlə müəllim bu əlaqədən ustalıqla istifadə edə bilər. Müəllim oxu dərslərində şagirdlərin yeni tanış olduğu sözlərdən dil dərslərində inşa və ifadə mətnlərinin yazısı zamanı istifadə edə bilər. Belə ki, inşa və ifadə yazısına hazırlaşarkən müəllim əvvəlcədən oxu dərslərində izah olunmuş və həmin inşanın və ya ifadənin mövzusunə uyğun gələn söz və ya söz birləşmələrini yazılı şəkildə şagirdlərə təqdim edə bilər və yazıda onlardan istifadə olunmasını tapşırar. Şagirdlər yazı işində mənasını artıq bildikləri həmin sözləri mümkün qədər işlədirlər. Bu zaman həmin sözlər şagirdlərin fəal nitqinə daxil olur.

Lüğət işinin əsas vəzifələrindən biri də şagirdin lüğətinin təmizliyinin qorunmasıdır. Şagird şifahi (həmişinin yazılı) nitqində dialektizmlərdən, şivələrdən, vulqar sözlərdən, həmişinin digər dillərdən götürülmüş söz və ifadələrdən istifadə etməməlidir. Məsələn, gələjək, yazaciy, qaysı, uje, vsyo və s. Lüğət işinin bütün vəzifələrinə sistemli şəkildə əməl edən müəllim əsas məqsədə çatma bilər. Lakin bunun üçün lüğət işinin hansı metodlarla aparılması əsas üsul və vasitələri də xüsusi rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı 2007.
3. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problem məsələləri. Bakı 2008.
4. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı 2014.
5. Qurbanov B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı 2002.

Açar sözlər: Oxu, nitqin inkişafı, fəal nitq, qeyri-fəal nitq, məntiqi nitq, lüğət işi.

Ключевые слова: Чтение, развитие речи, активная речь, пассивная речь, логика речи, словарная работа.

Key words: Reading, speech development, active speech, passive speech, speech logic, vocabulary work.

Резюме

В статье говорится о работе по развитию речи, взаимосвязи этой работы, систематическом проведении работы и усилиях учителя по обогащению словарного запаса ученика при этом. Отмечается, что словарь в словаре является неотъемлемой частью развития речи.

В статье также объясняется проблема активизации их письменного словаря, наряду с устным словарем учеников. В начальных классах учитель может поддерживать регулярные отношения между уроками языка и уроком чтения, но также может оказывать положительное влияние на качество обучения.

Summary

The article talks about the work on the development of speech, the relationship of this work, the systematic work and the efforts of the teacher to enrich the vocabulary of the student in this case. It is noted that the dictionary in the dictionary is an integral part of the development of speech.

The article also explains the problem of activating their written vocabulary, along with the oral vocabulary of students. In primary school, a teacher can maintain regular relationships between language lessons and a reading lesson, but can also have a positive effect on the quality of learning.

Rəyçi: dos.T.Əliyev